

GLATZ FERENC

Állam és nemzet Kelet-Európában*

Avagy a történetírás közhasznáról

A mai világban lépten-nyomon azt várják el a tudományos kutatótól, hogy bizonyítsa eredményeinek napi aktuális hasznát. Talán azért is, mert mind a műszaki-természettudományok művelői a termelésben, mind a jogász-politológus elemzések a napi politikában elfogadtatják ezt a „haszon” mércét. Én most a számomra adott rövid időkeretben azt kívánom bemutatni, hogyan vezethet egy több évtizedes kutatás- és elemzés-sorozat a történettudományon belül nemcsak esetleg mai napi, de talán hosszú távú haszonra is. (Feltéve természetesen, hogy meghallgatnak vagy elolvasnak bennünket a nem kutató értelmiségiek, döntéshozók.) A téma természetesen Kelet-Európa és a cél annak bizonyítása, mennyi hasznot hozhat az európaiak – mind a kelet-, mind a nyugat-európaiak számára – a Kelet-Európa-kutatás. Az áttekinthetőség kedvéért fejtegetéseimet négy tézisben foglalom össze.

Első tétel:

Kelet-Európa a kontinens etnikailag legkevertebb népességével rendelkezett az elmúlt ezer esztendőben és rendelkezik részben ma is

Kelet-Európában, azaz a germánok lakta térségektől keletre fekvő területeken a 10–19. század folyamán etnikailag (és vallásilag) páratlanul vegyes lakosság élt. Ennek részben természettörténeti, részben kultúr- és technikatörténeti magyarázata kézenfekvő.

A természettörténeti ok: a hozzávetőleg 24 millió évvel ezelőtt egymásra csúszott afrikai és eurázsiai lemez az Észak-Itália–Duna–Podóliai-hátság vonalán a térséget két éghajlati, növény- és állatvilágra osztotta. Ez magyarázza, hogy a Pannon-tenger beltengerré válása, majd feltöltődése, illetve a Kárpátok és az Északi-tenger közötti térség feltöltődése után a Duna vonalától keletre, egészen az Azovi-tengerig hasonló talaj-, növényvilág és éghajlati viszonyok alakultak ki. De a térség nemcsak találkozási pontja a keleti és nyugati éghajlati, növény- és állatvilág zónájának, de találkozási térség *Észak és Dél* európai éghajlati-természet-

* A fentebbi szöveg a bécsi Kelet-kutatás 100. évfordulójára (2007. okt.) készült. Somogyi Éva mintegy 40 éven át volt magyarországi eminens munkatársa e bécsi történész műhelynek.

rajzi világa között is. Az utolsó jégkorszak visszahúzódása (Kr. e. 17–10 000 körül) után ugyanis a Cseh-, a Bécsi- és a Kárpát-medence északi lejtőin egy észak–déli hőmérsékleti és csapadékhatár, vagyis az északi és a mediterrán éghajlati zóna találkozási vonala alakult ki. E térségnek ez a természetrajzi szempontból ütköző és találkozási volta magyarázzák, hogy a térségbe eljutnak mind az északi népek (például a germánok), mind a déliek (például a mediterráneum, sőt az iráni felföld népei). De benyomulnak a térségbe a nyugat-európai kultúrák is, és itt húzódik a határa mind a kelta, mind a római szállásterületeknek. És idáig jutnak el – a Duna vonaláig – a keleti népek: először az irániak (Kr. e. 6500 körül) délkeletről, majd miután kialakult Kr. e. 1200–1000 körül a sztyeppei kultúrtérség, a sztyeppei népek. Ez utóbbiak – szinte tiszteletben tartva az azonos éghajlat, növény- és állatvilág nyugati határait – minduntalan a Duna vonaláig, illetve a Podóliai-hátságig nyomulnak. Először a szkíták (Kr. e. 9–6. század), szarmaták (Kr. e. 6–4. század), majd a hunok (4–5. század), azután az avarok (6–8. század), a bolgár-törökök (7. század), a magyarok (9–10. század), őket követve a besenyők (10–11. század), jászok, kunok (12–13. század), majd rövid időre a mongolok. És természetesen több helyen is megjelennek délkeletről a görögök.

A *kultúr- és a technikatörténeti* tényezők is magyarázzák a térség több ezer éve folyamatos etnikai kevertségét. Az ókorban kialakult nagy mediterrán kultúrák (rómaiak, görögök), ugyanígy a kelták és a germánok évszázadokon át e térségben építették ki „határaikat”. A térség határvidék és ütközőpont az első nagy nyugati keresztény államszervezet, a Frank Birodalom (9–10. század), majd a Német-római Birodalom és a sztyeppei népek, majd a Török Birodalom között. Eddig a térségig érnek el – egészen a légi közlekedés kialakulásáig – a nyugati (római, német) és a keleti (török, orosz) birodalmak területszervezési és katonai rádiuszai, de idáig terjednek nyugati–déli–északi népességek demográfiai rádiuszai. Jönnek nemcsak a keleti, hanem a nyugati, mindenekelőtt német, olasz telepések, és itt találkozik egymással és él egymás mellett több, mint ezer éve a kereszténység két nagy egyháza, a bizánci és a római. Hogy azután a reformációt követően – a 16–17. században – egy egészen sajátos együttélés alakuljon ki a két reformált felekezet (lutheri és kálvini) és a két bizánci egyház (az ortodox és a görög katolikus) között. Sőt a török 14–19. századi jelenléte nyomán a muszlim világ között is. A mai nemzetek szinte mindegyike az elmúlt ezer év vándorlásainak és találkozásaik eredményeként alakult ki, még ha szeretnék is a lengyelek, hogy a szarmaták, a magyarok, hogy a hunok, a szlovákok, hogy a morvák, a románok, hogy a dákok leszármazottai legyenek. Önkritikusan, hadd beszéljek csak a mai magyar nemzet összetételéről. Kikből állt össze 1200 év alatt? A sztyeppéről a Kárpát-medencébe érkező, mintegy 100–500 ezer vegyes etnikumú, de magyarnak nevezett törzsszövetség tagjaiból, az itt élő szlávokból, sőt feltehetően az avarok maradákaiból, azután a 11–12. században keletről beszivárgó besenyőkből, a 13. században ugyancsak keletről bejött kunokból, jászokból, majd románokból, a 12. század után újabb és újabb hullámokban idetelepülő németekből – frankokból, bajorokból, svábokból –, azután a török által a

Kárpát-medencébe beszorított szerbekből (15–18. század), végül a másfél száz éves török megszállás után – 1716 után – az országba telepített újabb német népcsoportról. Amit csak tetézett a 19. század. Ekkor az ipari-technikai forradalom elérte a térséget – 1830–1890 között – és az új ipari szakmák, szolgáltatások igénye hozott ide német, morva, olasz, cseh, folyamatosan zsidó – iparosokat, kereskedőket, tisztviselőket. (De ismeretes, hogy hasonló etnikai kevertséget mutatnak a Kárpát-medencétől délre vagy északra fekvő társadalmak is.)

A kérdés, hogyan éltek egymás mellett ezek a különböző etnikai csoportok, miként maradt meg a 20. század elejéig, fejlődhetett irodalmi szintre ezen népek anyanyelvi kultúrája és maradt meg máig. Ma, amikor az *Európai Unió* keleti kiterjesztése során az unióhoz csatlakoztak ezek a rendkívül vegyes etnikumú, válású társadalmak, az EU eddig nem ismert konfliktusokkal – az etnikai-vallási konfliktusokkal – találta magát szemben. Sőt, a térségben a szovjet megszállás után kibontakozó nemzeti reneszánsz kihat Nyugat-Európára is, segítenek új életre kelteni az ott már kihálásra ítélt kism nemzeteket – a franciaországi okcitanokat, az angliai dél-walesieket, a spanyolországi baszkokat stb. A keleti térség ezen etnikai sokszínűsége miatt még hangosabban tesszük fel a kérdést: *vajon a 21. század Európai Uniójában mi lesz a kism nemzetek* – és általában a nemzetek – *sorsa?* A polgárok Európája mellett vajon az államok, vagy a nemzetek Európáját akarjuk-e felépíteni?

Második tézis:

Kelet-Európában az etnikai-nemzeti szállásterület és igazgatási (állami) határok soha nem estek egybe

Kelet-Európában sokféle etnikum azért tudott fennmaradni, mert a térségben kiépült államszervezetek – mind a Magyar Királyság, mind a Habsburg Birodalom, mind a török birodalom – decentralizáltan építkezett.

Mindennek egyik okaként ismét egy természettörténeti tényezőt találunk. *A térség természeti tagoltsága* is gátolta az erős központosított igazgatási rendszerek kialakulását. Gondoljunk akár a balkáni térség, akár a Kárpát-medence hegyvidékekkel, folyóvölgyekkel, mocsaras vidékekkel átszabdalt térségére. (Hogy ismét egy Kárpát-medencei tényről hozzunk szóba: a magyar királynak több hetébe teltt Budáról lejutni – átkelni az ecsedi lápon – Erdélybe, amely Erdélyt oly szerves kapcsolatban szeretnénk látni – utólag – a középkori magyar államközponttal. De hasonló a helyzet a Királyság Dráván túli, vagy akár al-dunai bánágával.) Ilyen területeken az adminisztráció rákényszerült a helyi uralmi egységek kiépítésére, illetve egyszerűen tudomásul vette annak különbözőségeit.

Az etnikai szállásterület és az állam határai eltérésének tolerálását, a decentralizált államépítkezést ösztönözte a térségben a nomád uralmi rendszerek érvényesülése először a magyar királyok, majd a török állam politikájában. A nomád uralmi elv ugyanis tolerálja az etnikai és a vallási különbséget, csak az adót hajt-

ja be, és a katonáskodást követeli meg a meghódított, vagy a szállásterületére befogadott idegen népektől. A középkori magyar királyságban már a 13. századra az autonómiáknak sajátos tárháza jött létre: a sztyeppéről ismert uralmi szerveződés és a nyugatról átvett autonómiák tárháza és keveréke. Az egyes népek katonáskodás ellenében (székelyek, besenyők) területi autonómiát kaptak az államon belül, azaz önállóan állítottak bírókat, választották meg közösségi vezetőiket (ma azt mondanánk: önkormányzataikat) és az ország általános törvényeinek végrehajtása mellett saját szokásrendszereik szerint éltek. (Így például a keletről jött székelyek, vagy a közös szolgáltatásokkal adózó jászok, kunok a 19. századig őrzik területi-igazgatási etnikai autonómiájukat az ország középső vidékén.) Ugyanígy természetesen fogadják a magyar királyok, hogy a szászok a németországi szász-tükör szerint rendezik be területi és városi-igazgatási autonómiájukat mind a Felvidéken, mind Erdélyben. (De a pápasággal is mindegyre azért ütköznek a magyar királyok – amiről egyháztörténet-írásunk nem beszél elég hangsúllyal –, mert a Kárpát-medencébe érkező keleti kereskedőket, zsidókat, úgynevezett kálizokat, izmaelitákat a magyar királyok udvarukba fogadnak.) És az etnikai autonómia nemcsak „*etnikai*” *türelmet* takar, hanem egy általános – keleti-nomád – uralmi elvet: általában a *lokális önállóság tolerálását* és megbecsülését. A magyar királyságon belül egy igen ütőképes uralmi rendszert képezett az autonómiák e bonyolult rendszere: a nyugatról, német területről átvett igen sokféle városi autonómia, a kisebb területigazgatási egységek (például a megye), vagy nagy lokális területek (bánságok) önállósága, mindez egy szigorú központi adórendszer mellett. (Ami a királyság erejét adta.)

És ezek az uralmi technikák találhatóak meg – a balkáni török uralomban is a 14–19. században. (A török birodalom hatalmas kiterjedésű, ha a térképre felrajzoljuk. Bagdadtól Budáig terjed.) De az újabb kutatások arról beszélnek: a balkáni térségben csak a Konstantinápolyhoz közel eső területeken érvényesült a központi igazgatás, míg a távolabbi területeken, például a montenegrói, albán, részben a trákiai területeken, tovább éltek a korábbi helyi autonómiák, terjeszkedtek az ismeretlen eredetű pásztor (vlach) népességek. Egyháztörténeti tény az is: a görög (ortodox) egyház hatalmas kiterjedése alapvetően a nomád-török államszervezési elv érvényesülésének volt köszönhető. Vagy – hogy ismét Kárpát-medencei példát vegyünk – ennek volt köszönhető a reformált vallások elterjedése, megerősödése.

És paradox módon – kevésbé elvi, mintsem inkább praktikus megfontolásból – ugyanez az autonomista elv – a szigorú adóbehajtások mellett – érvényesül a Habsburg család uralmi technikájában. (Én hajlok azt mondani: a Habsburgok egyszerűen tudomásul vették a kelet-európai térség adottságait. Ezzel voltak korszerűek. A három birodalomszervező technika – magyar királyság, török, Habsburg – összehasonlítása a következő évek egyik nagy történet-szkatatói csemegéje lehet.)

A két nagy birodalom bukása máig és még sokáig slágertémája lesz a nemzetközi konferenciáknak. Én hajlok a bomlás első számú okaként a 17–18. századi kulturális forradalmat megjelölni, amelyik a reformáció és a könyvnyomtatás

eredményeként a tömeges írásbeliséget, majd tömeges iskolarendszert fejlesztett ki Európában. Amely kulturális forradalom azután felkészítette a társadalmat a 18–19. századi ipari-technikai forradalom vívmányainak befogadására. Hiszen az ipari forradalmak hozta korszerű igazgatáshoz, a közlekedéshez, a nagyüzem szervezéséhez először írni-olvasni tudó tömegek voltak szükségesek, egységes modell alapján kiképzett munkások, tisztviselők. A társadalom egyszerű embe-reinek szociális emelkedése, megélhetése függött attól, hogy erre az ismeret-anyagra szert tehetett-e vagy sem. A különböző anyanyelvű társadalmak már nem békésen egymás mellett élők, adózók, szolgáltató népek, hanem versenytársak. Kinek a nyelvét támogassa az állam az adófizetők pénzéből? Nem véletlen, hogy e többnemzetiségű birodalmakban 1830–1918 között a nemzeti közösségek (azaz értelmiségek, papok, politikusok) között a lehangosabb összeütközések az államigazgatás és az oktatás nyelve, az egyes nemzeti anyanyelvek támogatása körül adódnak. A kelet-európai térség két nagy államszervezete képtelennek bizonyul a soknyelvűség és a modern államigazgatás, nagyüzemi termelés igényeinek eleget tenni. Az állam vezetői – először a felvilágosodás nagy formátumú császára, II. József – az „*egy nyelv-egy állam*” mellett döntenek. Mint ahogyan a korban nem is látszott más lehetőség.

A példa: Nyugat-Európa. Először a francia forradalom vezetői ébredtek rá (állítólag 1793-ban), hogy nem lehet egy korszerű hadsereget 4-5 nyelven irányítani. És a francia felvilágosodás a maga racionalitásával meggyőzhetett mindenkit, hogy az új technikai kultúrához egy egységes érintkezési eszköz (azaz nyelv) szükséges, mert e nélkül sem a modern iskolarendszert, sem az egységes igazgatást, termelésszervezést, majd a kifejlődő közlekedési rendszereket nem lehet üzemeltetni. És az államnak nem lehet feladata – technikailag sem valósítható meg – minden, az állam területén élő etnikum anyanyelvének kiművelése. Feladata csak a többségi nemzet nyelvének képzése lehet. Egy állam – egy nyelv. E francia modell előzménye a kedvező földrajzi viszonyokat kihasználó erősen központosított bürokratikus állam, amely mind a hadszervezésben, mind az igazgatásban, az adórendszer működtetésében a modern bürokrácia segítségével igen hatékonynak mutatkozik. És ez az a modell, amelyik a közösség és egyén közötti identitásban az állampolgári önazonosságot, identitást látja követhetőnek, réginek, idejétmúltnak nevezi az etnikai sokszínűség megtartásáért harcoló értelmiségieket.

A Habsburg Monarchia végül is ezt a francia államszervezési elvet választja modellként az 1850-es években. És ezt a modellt választja az 1867-ben a Kárpát-medencében ismét uralomra jutott társnemzet, a magyar. A modell azonban őrizni akarja a helyi hagyományokat: a francia liberális állam nyelvi diktatúráját csak az államigazgatásra és az értelmiségképzésre korlátozza. A magánéletben és egyleti életben, egyházában – a liberális elveknek megfelelően – mindenki szabadon használhatja anyanyelvét. Megindul egy lassú asszimiláció a monarchia mindkét felén. A század végén azután felgyorsul, ahogyan nő a tanulás jelentősége a megélhetés biztosításában. És ahogyan a társadalmi emelkedés alapja, a közép- és felsőoktatás lesz, márpedig felsőoktatás csak német vagy magyar

nyelven működik. És ahogyan nő az állam szerepe, gyarapodnak az állami biztos, nyugdíjas állások, úgy igyekeznek a Monarchia szláv, román nyelvű családjai gyermekeiket német vagy magyar nyelvre nevelni, sőt nevüket változtatni. A nemzetvesztés, az asszimiláció szociális szempontok miatt felgyorsul. Ugyanakkor megindul egy ellentétes folyamat is. A Monarchia liberális elveinek következtében a felnövő szláv, román – akár németül vagy magyarul kiképzett – értelmiség kezdi a maga (nemzeti) érvényesülését keresni, és mind erősebben szervezkedik: egyletekben, magánpénztárakban, egyházaikban keresve intézményes keretet a nemzeti gondolatnak. Követelik a maguk cseh–szlovák–délszláv–román intézményeinek egyenrangúságát az igazgatás és értelmiségképzés területén is.

A Monarchia különben az új francia modell másolásával természetesen nemcsak a kulturális, hanem minden területigazgatási autonómiát igyekszik feloldani. A Kárpát-medencében 1874-ben számolják fel véglegesen a 600, illetve 200 éves területi-igazgatási-etnikai autonómiákat, a szerb Határőrvidéktől a székely, a jászkun és egyéb autonómiáig...

A tények felsorolását nem folytatjuk. És nem bocsátkozunk találgatásokba arról sem, vajon a kelet-európai térségben a Habsburg vagy török állam belső reformjai mennyire segíthettek volna egy többetnikumú kultúra fenntartásában. A nagy államnemzetek képződésének korában ez nem volt téma. A cél csak egy lehetett: minden nemzet jusson saját államhoz, amely azután a nemzeti önkifejlődésről gondoskodik. Hivatalos államnyelvvé emeli az illető nemzet nyelvét, azt tanítják az iskolában, végre lehetővé válik, hogy minden kisgyermek anyanyelvén teljes – akár egyetemi – képzésben részesüljön, és ezen a nyelven folyik az igazgatás, termelés-szervezés. És mellékesen: az időközben kialakult nemzeti középosztályok sok jó állami állást találnak maguknak.

Ma, 2007-ben már úgy látszik, hogy a kelet-európai társadalmaknak arról kell dönteniük: meg akarják-e őrizni a térség multietnikus és multikulturális viszonyait. Amelyet a végül is választott francia nemzetállam elve még nem tudott teljesen lerombolni. Van-e arra lehetőség, hogy az etnikumok szállásterületének határai és az állam határai közötti eltérések korrigálhatók legyenek? Egyáltalán: mint az *Európai Unió* tagjai, mit kezdenek a következő évtizedekben a nemzetállami szervezetekkel. Akkor, amikor már sokan meg vagyunk győződve arról, hogy szükséges egy olyan vezető réteg, amelyik műveltsége kompatibilis az Unió határai között, s az egyetemi rendszereinket ahhoz alakítjuk, *milyen perspektívája lehet egyáltalán a kis nemzeteknek, ráadásul azoknak, amelyek nem is többségi nemzetként élnek meg ezeket az évtizedeket, hanem nemzeti kisebbségként.* De hát az Unióban mindenki nemzeti kisebbségben lesz, a százmillió németesség éppúgy, mint a néhány millió szlovákság. Egy nyelvű EU? Elképzelhetetlen. *Egy lingua franca (angol), több regionális lingua franca (német, orosz, francia) és harmadikként az anyanyelv?* Kis nemzetek középosztályai három nyelven érintkeznek majd. De milyen intézményrendszer áll majd e nyelvi képzés mögött? És nemcsak nyelvi képzésről, hanem szociális versenyről is szó van. Hiszen a közepes képességű angol anyanyelvű kisgyermek születésénél fogva előnyben van az

esetleg magasabb IQ-jú szlovák, magyar, román vagy akár német nyelvű kisgyermekkel szemben is.

Történeti tanulmányainkból tudomásul kell vennünk: itt, a közép-kelet-európai térségben soha nem fedték egymást a különböző etnikumok szállásterületének és a változó területigazgatási egységek (az államok) határai. És az államalakulatok addig voltak működőképesek, amíg tudomásul vették a különböző etnikumok különböző autonómiáit. Amíg Európa nyugati felén a modern liberális állam olyan közösséget kívánt teremteni, ahol az egyén és közösség között egyetlen fontos azonosság létezik, az állampolgári azonosság, egyszerűen, a hasznossági elvből kiindulva, a többségi etnikum kultúráját tette meg „állam-nemzeti” kultúrává. Elnemzetlenítve így az állam területén élő kisebb nemzeti közösségeket. Mindeközben Európa keleti felén a nemzetek feletti államok – így a Habsburg Birodalom, de hasonlóan a Török Birodalom – nem nemzetlenítette el a kisebbségi nemzeteket. És megtúrta a vallási sokszínűséget. Amikor be akarták vezetni a nyugat-európai „egy állam–egy nyelv” elvet, akkor az újra és újra politikai konfliktusokhoz vezetett. – Ma, amikor az új területigazgatási egységben, az *Európai Unió*ban keressük a kis nemzeti közösségek helyét, és arról vitatkozunk, lehetséges-e egyáltalán egy többnyelvű Unió kiépítése, amikor nagy liberális államépítkezések kénytelenek revideálni nézeteiket a még megmaradt nemzeti kisebbségekkel szemben, akkor különös érdeklődéssel tanulmányozhatjuk azon kelet-európai igazgatási és államszerkezetek történelmét, amelyekben évszázadokon át ezen etnikai sokszínűség megmaradt. És tanulmányozhatjuk, miért kellett ezen igazgatási szerkezeteknek mégis elbukniuk. Ezt az időszakot az 1000 és 1918 közötti évszázadokra tehetjük.

Harmadik tézis:

A nemzeti szállásterület és az államterület határainak egymáshoz igazítási kísérleteiről (1920–1992)

Az „egy állam–egy nemzet” (azaz államnemzet) elvet a térség két nagy államalakulata közül a Monarchia kísérte meg bevezetni. Ismételjük: nem valamiféle elnemzetlenítő politikától hajtva, hanem abból a meggyőződésből, hogy a technikai modernizáció és ezáltal az életminőség emelése csakis (az egy nyelven működtetett) nemzetállam segítségével mehet végbe. Vagyis egy nyelven működtethető igazgatás, szolgáltatás, közbiztonság, vasút, egészségügy, iskolai képzés. – De mielőtt a Monarchia e kísérletbe belebukott, például felbomlott volna, vagy átalakult volna belső polgárháborúk árán, beleszólt e kísérletbe a világháború elvesztése. Illetve a világháborúban győztes antanthatalmak, mindenekelőtt Franciaország érdeke és vezetőinek területszervezési elve. Ismeretes, hogy a franciák vélt európai – azaz németellenes – stratégiai érdekei a térségben a németek és a Németországgal szövetséges államok többségi nemzeteinek – a német-osztrákoknak, magyaroknak, bolgároknak – kollektív büntetéséhez vezettek. (A Török

Birodalom egészen a századfordulóig igyekezett megőrizni érintetlenségét, ami – ismert módon – a Balkán-háborúkhöz vezetett, amelyek során a győztesek szintén az államnemzeti elvet igyekeztek először Bulgária, majd Szerbia javára alkalmazni.) Hozzáteszük: a Török Birodalom ázsiai területeinek felosztásakor – ahol az angolok voltak immáron a főszereplők – úgyszintén a nyugat-európai elvek alapján igyekeztek határokat húzkodni. (Nem kellene itt hosszú fejtegetésekbe bocsátkozni annak bizonyításához: Európa és a Közel-Kelet máig ható etnikai-állami konfliktusainak eredete az első világháborút lezáró békerendszerekben rejlik és abban, hogy a két nemzetek feletti monarchia felbontását a nyugat-európai államnemzeti elvek szerint végezték el.) De térjünk vissza a Németország és Oroszország közötti térség történelméhez!

A 20. században öt kísérlet történt arra, hogy e térségben az állami és a nemzeti szállásterületek határai azonosak legyenek, vagy hogy azok egymáshoz közelítsenek. Az első két kísérlet még egyértelműen a nagyhatalmak művei: ezek *határmódosításokkal* kísérleteztek. 1919–1920-ban – francia–angol vezetéssel – az *államnemzeti elv* szerint, 1938–1942 között – német vezetéssel, angol jóváhagyással – az *etnikai elv* szerint. A harmadik kísérlet 1944–1947-ben már a térség kis nemzeteinek – csehek, lengyelek – javaslatára született. Ekkor már nem a határokat akarták módosítani, hanem az 1919–1920-ban megállapított határokat visszaállítva az államok területén lakó kisebbségeket *telepítették ki*. A negyedik kísérlet – 1949–1990 között – a szovjet hatalomhoz és a szovjet-marxizmus elveihöz kötődik. Amelyik mind a nemzetállam, mind a nemzeti identitás mulandóságából indult ki, ezért is értelmetlennek tartotta a határmódosításokat, de radikálisan felszámolta a kitelepítések politikáját is. Az ötödik megoldási kísérlet lényegében az államnemzeti elvet teljesítette ki azután az 1990–1992-ben történt határárszabásokkal. (Ez utóbbi megoldási kísérlet már ismét a térség kis nemzeteinek – cseheknek, lengyeleknek – a javaslata volt. Lényegében kiteljesítve az 1919–1920-as francia modellt, de mellőzve abból a szövetségi elvet, és mellőzve-felejtve annak kisebbségvédelmi intézkedéseit.) E megoldások „nemes versenyre” kelhetnek majd a történészek előtt: melyik volt eredménytelenebb a helyi társadalmak életminősége, technikai-gazdasági fejlődése szempontjából, és melyik volt kegyetlenebb a mai kor erkölcsi normáit szem előtt tartva emberi szempontból. (Végül is nem tagadjuk, hogy e történeti áttekintés célja: mennyire lehet a mai erkölcsi normatívák szerint mérve a múlt kísérleteit, azokat hasznosítani egy jövő *Európai Uniójának* kiépítésénél.)

Az *első kísérlet 1919–1920-ban* visszatért a 19. században kiteljesedett francia *államnemzeti alapelvhez*, amely az egyén és közösség viszonyában az állampolgári identitást tartotta döntőnek és ehhez képest alárendeltnek tekintett minden más – családi-nemzeti-osztály-világnézeti – identitást. Ez a történelemből már jól ismert megoldás alkalmat adott a lengyeleknek arra, hogy 130 év után ismét önálló államuk legyen. És szövetségi államot kaptak a csehek és szlovákok. A Monarchia nem magyar népei pedig csatlakozhattak a határokon túl élő nemzetrészeikhez. Ugyanez történt a Balkánon is, létrehozva ott is egy többnemzetiségű szövetségi államot a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságot. Ismeretes adatok:

a szóban forgó államokban szám szerint most legalább annyi ember élt „nemzeti kisebbség”-ben, különösen az új államokban, mint az 1918 előtti államalakulatokban (körülbelül 30–40%). (Arról a korabeli kabarétémáról nem is beszélve, hogy például Csehszlovákiában az államnevet is adó szlovákság csak 15%-ot tett ki, míg a németiség 25%-ot.) Az 1919–1920. évi kísérletben a nagyhatalmak ráerőszakolták az új úgynevezett nemzetállamokra a nemzeti kisebbség védelmének normáit, amelyek a maguk korában – sőt ma is – igencsak előremutatók voltak, és a nemzetek megmaradását kisebbségi sorban is segítették volna. E kisebbségvédelmi szerződésekről – elég ostoba módon – történetírásaink nem beszélnek eleget. Talán azért sem, mert ezeket senki nem tartotta be, sőt botrányokba fúlóan kijátszották. (Nagy tanulság: a nemzetközi szerződések annyit érnek, amennyit azokból végre lehet hajtani. És Európában nem volt 1920 után olyan intézmény, amely a nemzetközi szerződések végrehajtását szankcionálhatta.) E nemzetközi szerződések előírták 20% felett a kisebbségi anyanyelv hivatalos használatát az államnyelv mellett, területi autonómiát követeltek Csehszlovákián belül Kárpátaljának, Szlovákiának kiemelt autonómiát Csehszlovákián belül. De nem beszélnek a nemzeti történetírások erről azért sem, mert fel kellene tárni, hogyan játszották ki az új államok a 20%-os kvótát, egyszerűen nem hajtották végre a nemzetközi szerződéseket! Sőt, beszélni kellene arról, hogy minden korábbi európai politikai és erkölcsi normát felrúgva, hogyan irtották a lengyelek az ukrán kisebbséget, megelőzve a napjaink Jugoszláviájában végrehajtott etnikai genocídiumot. Hogyan hozták létre – a hitleri Németországot megelőzve – az első koncentrációs táborokat, etnikai alapokon.

Ugyanakkor nagy hozadéka az 1920. évi rendezésnek, hogy mindenhol kialakultak az anyanyelvi egyetemek, és a korábbi kisebbségek szociális hátránya ezzel eltűnt. De elestek ugyanakkor a teljes anyanyelvi képzéstől az új államok immáron kisebbségben élő német, magyar, ukrán állampolgárai. Arról sem beszélnek történetírásaink: a térségben az 1 km²-re eső állami adminisztráció – becslések szerint – a korábbiakhoz képest 3–4-szeresére emelkedett, ami az új nemzeti középosztálynak sok állást és biztos megélhetést kínált az adófizetők pénzén. És arról sem beszélünk, hogy ez a kisállami rendszer akkor törte szét a korábbi nagytérség gazdasági és kereskedelmi rendszerét, amikor a termelésben világszerte általánossá válnak a tömegtermelő rendszerek, amelyek nagy felvevőpiacot és szabad munkaerőmozgást kívánnak. A térségben hirtelen tucatnyi új, nemzetállami szempontokat követő gazdaságpolitika, mindehhez tucatnyi fizetési és vámrendszer keletkezett, beleértve a szellemi vámrendszert is. A térségben 1920 után, becslések szerint, a nagybefektetések az előző évtizedhez képest a töredékére estek vissza. A térségben a korábban annyit emlegetett *kis nemzeti-etnikai nyomorúságot a szociális nyomorúság váltotta fel*. – Mindez magyarázza, amiről történetírásaink ismét keveset beszélnek, hogy amikor a hitleri Németország fellépett területrevíziós szándékával, az első érintett, Csehszlovákia teljesen elszigetelődött (1938). Elannyira, hogy a cseh államiság megszüntetését is jóváhagyták a nagyhatalmak.

A második kísérlet az állami és az etnikai határok egymáshoz igazítására 1938–1942 között történt. A német nemzetiszocializmus azon felfogásából indult ki, hogy a nemzeti közösség (függetlenül attól, hogy azt származási közösségként fogta fel) a legfontosabb állami közösséget képző erő, helyet kívánt biztosítani a nemzeti identitásnak az állampolgári identitás mellett és mindkettőt alá kívánta rendelni a politikai identitásnak, egy a közeli jövőbe helyezett nemzetiszocialista alapon kialakítandó európai világrendnek. Ezért úgy tűnt a térség kis államainak, hogy megoldást hozhat az etnikai és állami elv összeegyeztetésére. Azért is bíztak benne, mert a párizsi békék 1919–1920. évi megoldásai teljes csődöt hoztak az 1930-as évekre. Amiről történetírásaink szintén elfeledkeznek. Kezdődött 1938-ban Csehszlovákia felbontásával. Ezt még a térség szinte minden kis nemzete üdvözölte, természetesen a csehek kivételével. A szlovákok örültek, hiszen Hitler segítségével nemcsak megkapták az 1919-ben ígért autonómiát, amit a csehek nem biztosítottak, hanem nemzetállamot kaptak, önálló – és „korszerű” fasiszta – módon berendezett szlovák államot. Igaz, a magyaroknak át kellett engedniük a magyar többségű volt dél-csehszlovák területeket. A magyarok visszaszerezhették – igaz, nem az egész egykori Felvidéket, amit 1919-ben elvesztettek, de – legalább a magyar többségű volt dél-csehszlovákiai területeket. A lengyelek pedig gyorsan megszerezhették a csehektől a több évszázada vitatott és 1919-ben Csehszlovákiának ítélt északkeleti cseh területeket. Az 1938-as kiigazítási kísérlet azonban szintén eredménytelen volt. Részben azért, mert az első évben kiderült: az újabb határkiigazításokkal is csak többnemzetiségű államokat lehet létrehozni, ahogyan ezt azután a következő évek fényesen beigazolták. Részben eredménytelen volt azért is, amiért az első: a nagyhatalmi érdekek – akkor a francia–angol, most pedig a német – maguk alá gyűrték az úgynevezett etnikai elveket. 1920-ban nem tudtak érvényt szerezni a nemzeti kisebbségek védelmének, 1938-ban pedig Németország, majd a Szovjetunió hatalmi érdekei maguk alá gyűrték az etnikai elvet: megszüntették éppen azt a lengyel államot, amelyik a legagresszívabb kisebbségellenes politikát folytatta, és azonnal (1938 őszén) csatlakozott a hitleri Németországot követő „kisrablók” táborához. Nem is beszélve most már a balti térségben, de később ugyanígy a délkelet-európai térségben folytatott német, vagy akár szovjet politikáról Románia, a délszláv királyság és Bulgária irányában. (Amely két hatalom bár már ellenségként, de ugyanazon elvek szerint politizált, állam és nemzet kérdésében is.)

*A harmadik kísérlet a térségben állam és nemzet határainak egymáshoz igazítására 1944–1947 között történt. A világtörténelemből vett korábbi példákon fellelkesülve, cseh és lengyel politikusok ösztönzésére fogadták el a nagyhatalmak a megoldási javaslatot: *nem a határokat módosítani, hanem a nemzeti kisebbségeket kitelepíteni* azokba az országokba, ahol nemzetrészeik többséget képeznek. A kitelepítések politikája elsősorban a háborúban vesztes államok többségi nemzetének (németek, magyarok, törökök) kisebbségben élő nemzetrészeit sújtotta, elannyira, hogy azoktól még az állampolgári jogokat is kollektíve megvonták, amire az európai történelemben nem volt példa. De – és ezt rendre elhanyagoljuk tárgyalni – kitelepítésre kerültek a vesztes államok többségi nem-*

zetein kívül részben a magyarországi szlovákok, a szovjetunióbeli lengyelek, a lengyelországi oroszok, ukránok. Kétségtelen: Európa történelmének legnagyobb és legkegyetlenebb népvándorlása zajlott le 1944–1947 között. 20 millióra tehetjük a kivándoroltak, kitelepítettek és elűzöttek számát, amely szám éppen eléri a második világháború európai áldozatainak számát. (Ezek között 9, vagy 10,5 millió német, de a győztesek oldaláról 2 milliónyi lengyel is.)

A negyedik kísérlet 1949–1989 között történt. A szovjet rendszer a Szovjetunióban kialakult elvet kívánta állam és nemzet viszonyában alkalmazni a kelet-európai térségben is. (A térség nagy része szovjet megszállás alatt állott.) A szovjet marxizmus a világkommunizmus közeli eljövételében bízva, mind a nemzeti, mind az állampolgári identitást alárendelni kívánta az osztályidentitásnak. De mivel az állam – azaz az állampárti adminisztráció – segítségével, felülről akarta berendezni a jövő osztály nélküli társadalmát, a világkommunizmust, ezért valójában egy államközpontú társadalmat valósított meg, amelyben a szocialista állammal való azonosulás volt a döntő.

Mivel világnézeti és politikai alapon képzelte el az egyén és közösség viszonyát, ezért valóban szakított a kitelepítések (azaz a polgári demokrácia) agresszív nacionalizmusával, egyéni szinten mindenkinek biztosította nemzetiségének megvallását, anyanyelvének használatát. Minden korábbinál erősebb – igaz, államosított – nemzetiségi szövetségeket, hagyományőrző együtteseket, színházakat hozott létre, de ez a rendszer sem fogadta el a kollektív nemzeti jogokat. Mondván, ha vannak kollektív jogok, akkor van kollektív felelősség is, egyébként is ez az elv, a kollektív jogok elve – gondolták a kommunisták – 1944–1947 között megbukott. Nem lehet tudni, hogy a szovjet rendszer 1985 után képes lett volna-e önmaga korrekciójára. A rendszer, tudjuk, azért szenvedett vereséget, mert nem tudott versenyképes lenni az informatikai-globális versenyben, és mert a rendszer képtelen volt az önkorrekcióra. De kétségtelen: az, hogy a szovjet rendszer korszerűtlenül képzelte el állam és nemzet, állami és nemzeti identitás viszonyát, az mind a Szovjetunióon belül, mind pedig a megszállt országokban folytonos elégedetlenséget váltott ki. Erősítette a kis nemzetek nemzeti érzését, a nemzeti identitást, az úgynevezett védhatalmi nacionalizmust, és hozzájárult a Szovjetunió bomlásához.

Az ötödik megoldási kísérlet állami és etnikai szállásterület határainak közelítésére 1990–1992-ben történt. Amikor a szovjet megszállás megszűnt, lényegében a kis nemzetek erősebb nagyhatalmi befolyás nélkül döntöttek az állami keretek és a többségi-kisebbségi nemzetek viszonyáról. Még csak azt sem lehet kimutatni, hogy egymásra befolyással lettek volna a térség elképzelései. Ez azt is jelenti, hogy – először a térség történelmében – minden, a térség egészére vonatkozó jövőkép nélkül alakultak meg a kicsiny államocskák (nagyjából az 1938 utáni szétzabdaltságot lemásolva), és minden egységes elv nélkül alakult nemzetpolitikájuk is. Ismeretes: a szovjet nyomástól felszabadulva elszabadultak a szovjet elnyomás ellen évtizedeken át újra- és újratöltődő nacionalizmusok, illetve elszabadultak az 1944–1947 közötti időszakban dúló, majd a kommunizmus által visszaszorított agresszív nacionalizmusok. Ismeretesek az anarchiához vezető

nemzeti háborúk Horvátországban, Szerbiában, a „csak” az utcai verekedésekig fajuló konfliktusok Szlovákiában, Romániában. És ismeretes az is: Nyugat-Európa nagy nemzetei nem alaptalanul féltek attól, hogy a kelet-európai nemzeti reneszánsz és általában a nemzeti kisebbségek egyenjogúsító törekvései ismét lángra lobbantják Olaszországban, Franciaországban, Spanyolországban, Angliában a liberális államrendszerek által szőnyeg alá söpört kisebbségi konfliktusokat. Mint ahogyan ma már azt is tudjuk: a kelet-európai államok megjelenése Európa színpadán 1990-ben, és az itteni konfliktusok hírei segítettek nyugvópontra vinni a dél-tiroli 30 éves válságot, és megszületett a dél-tiroli autonómia. Legalizálták a baszk, a franciaországi okcitanok, az angliai dél-walesiek törekvését. Sajátos módon: a nemzeti identitások Kelet-Európában – a térség másként fejlődése következtében – erősebbek maradtak, mint Nyugat-Európában. Amikor a szovjet megszállás alól e nemzetek felszabadultak, nemzeti mozgalmaik először idejétmúlt, atavisztikus jelenségeknek tűntek, amelyek az antidemokratikus társadalmi rend, a technikai fejletlenség és a szovjet elnyomás miatt maradtak csak életben. Hamarosan azonban kiderült: többről van szó. *Nagyon is korszerű és időszerű jelenségek azok.* A világtörténelemben a kulturális és technikai globalizációval, a politikában a területi integrációk megerősödésével új erőre kapott a lokalitás, a lokális kultúrák és a lokális társadalmak érdekképviselete. A kelet-európai nemzeti konfliktusoktól függetlenül – egyébként az Egyesült Államokból az 1980-as években indulva – Európában (és a világ más tájain is) megjelent *etnikai reneszánsz*, egy új nacionalizmus, a nemzeti identitások új kultusza. A világtörténelemben a kulturális és technikai globalizációval, a politikában a területi integrációk megerősödésével ugyanis új erőre kapott a lokalitás, a lokális kultúrák és a lokális társadalmak érdekképviselete. Amelyik, úgy látszik, nemcsak szétfeszíti a szovjet rendszert, hanem új, területszervezési normatívákat vár el a liberális demokrata nyugati világtól is. A kérdést ma már úgy teszik fel az *Európai Unióban* is: vajon az állampolgári identitások oldódásával, egy új, *remélhető Európa-patriotizmus kialakulásával* párhuzamosan milyen egyéb identitások fognak élni a következő évszázadban az európai polgároknak? És mely identitásokat kell az Uniónak – és a lokális államnak, régióknak – az adófizetők pénzéből támogatni?

Negyedik tézis:

Az Európai Unió polgárainak identitásairól, az európai, az állampolgári és nemzeti identitások lehetséges jövőjéről

2007-ben nem könnyű az *Európai Unió* jövőképéről beszélni. Azok az elvárások, amelyeket Lisszabonban (2000), majd Barcelonában (2002) fogalmaztak meg az Unió vezetői, irreálisoknak bizonyulnak. Ma már tudjuk, hogy 2010-re nem fogja az Unió gazdasági és tudományos-technikai súlya meghaladni az USA-t. Ahogyan azt az EU vezetői meghirdették. Sőt, az USA előnye növekszik, és a tá-

vol-keleti kultúrák súlya, mind a világgazdaságon, mind a tudományos-technikai bázison belül fokozatosan nő, mind jobban közelíti az európai színvonalat. Ma még nem tudhatjuk, hogy az *Európai Unió* szervezete milyen lesz, akár 10 év múlva is. Nem tudjuk, hogy mennyire sikerül az uniós adminisztrációnak maga alá gyúrni a nemzetállami adminisztrációkat? Azaz milyen lesz az egyes nemzet-államok jövője? És hogy az Unió marad jobban egy államszövetség, vagy tovább tud fejlődni – akár az USA mintájára – egy szövetségi állammá? Az Unió mind több állami jogosítványt vesz át a nemzetállamoktól (pénzügy, hadügy, külügy), célul tűzi ki az alulról építkező területigazgatást és politikát, amelynek központjában a polgár, illetve a község áll, de hiába erőlteti a régiós szervezeti tagozódást, azok legjobb esetben a nemzetállami keretek között alakulhatnak. Nem tudhatjuk, hogy sikerül-e, ahogyan tervezzük, a 2030 körüli évtizedre egy alapjában hasonló műveltségű európai uniós értelmiséget kitermelni, akinek diplomája Brassótól Londonig ekvivalens lesz? És amelyik értelmiség majd az egységes tudományos-technikai és kulturális piacot megteremti? Hiszen ez volt az úgynevezett bolognai folyamat indításának célja.

Nehéz ma a jövőről beszélni azért is, mert ezekben az években van kibontakozóban az emberiség érintkezéskultúrájának újabb forradalma, az *informatikai forradalom*, amely részben gyorsítja a globalizációt a termelés-szervezésben, kereskedelemben, szolgáltatásokban, részben erősíti az egyén önkifejezési kedvét, új individualizmust és új közösségszervezési technikákat teremt. Egyrésztől dinamikusan fejlődik egy planetáris gondolkodás – azaz a Föld-bolygó sorsáról való gondolkodás – és egy emberiségközpontú globális társadalmi gondolkodás az elitértelmiség fejében (környezetvédelemről, energetikáról, világterrorizmusról stb.), másrésztől erősödnek a lokális érdekeket képviselő álláspontok, a kulturális diverzitás megőrzésének hívei, akik értehetően védik a felhalmozott helyi kulturális-szokásrendi értékeket és csakis egy határozott lokális politika eredményeként látják az emberiség sokszínűségének fenntartását. De melyek legyenek azok a lokális intézmények, amelyek a lokális emberi-természeti közösség érdekeit védik, vagy amelyek a planetáris-globális érdekeket lokálisan érvényre juttatják? Mindezen kérdések megválaszolása alapvetően fogja befolyásolni egyén és közösség között feszülő viszonyokat, azaz a következő évtizedekben az emberek gondolkodásában élő különböző identitásokat.

Nehéz tehát ilyen változó időkben a következő évtizedek igazgatási – így területigazgatási, szakigazgatási – szervezetéről beszélni és nehéz a következő évtizedekben erősödő-gyengülő identitásokról beszélni. Erősödik-e majd egy európai identitás az EU fejlődésével? Így mi, történészek képesek leszünk-e az eddigi nemzetállami kiindulópontunkon, vagy akár a nemzetállami keretekre rögzített tudományos-tanszéki-intézeti tudományszervezeti kereteken változtatni? Azzal, hogy gyengül a nemzetállam hatalmi-gazdasági szerepe, gyengülni fog egyúttal az állampolgári identitás? Amelyet a 19. század liberális állama oly egyoldalúan fölé növesztett az egyéb – a családi-nemzeti-osztály-világnézeti – identitásoknak? De ha gyengülni fog és

helyére lép az új, az európai identitás, az Európa-patriotizmus, akkor milyen intézményrendszer fogja hordozni a nemzeti identitást?

Mégis, mi az, amit biztosra vehetünk, mi az, amiről vitáinkban – most éppen nemzetről-államról – egyezsége kellene jutnunk?

Először. Az Uniót mindenki elsősorban a *polgárok Uniójaként* képzei el. Ahol szabadon mozog az egyén, a gazdaság, a kultúra. Nem szabnak ennek gátakat a 19. század nemzetállami határai.

Másodszor. Az Uniót – továbbra is – *alulról építkező területi igazgatási egységnek* képzeljük el, amelyben az igazgatási kereteket a polgárok érdekei és a korszerű érintkezési technikák fogják meghatározni. A polgárok legkisebb közösségi egysége a lakóhely, a *Gemeinde*, a község. A polgár alapvető jogainak, kötelességeinek itt e keretek között kell érvényesülni. Noha nem látjuk még, hogy az Unió területén milyen alsóbb szintű igazgatási szervezetek-társulások jönnek létre, de nem lehet kizárni, hogy regionális gazdasági vagy akár etnikai alapú autonómiák jönnek létre.

Harmadszor. Az újabb érintkezéskultúra (informatika) az egyén sokoldalú kibontakozását teszi lehetővé, ami az *identitáspluralizmus* kibontakozását is hozza magával. A családi-világnézeti-nemzeti-osztály-korosztály-nembéli-igazgatási közösségekhez-szervezethez fűződő identitásokat a polgár eddig is egyszerre élte meg, de azok között az állampolgári identitás preferenciája valósult meg. Mivel az állam ennek az identitásnak ápolását vállalta fel. Az államnak el kell döntenie, hogy milyen identitásokat és azoknak milyen szervezeti formáját támogatja (világnézeti-etnikai-nemzeti-korosztályi stb.), de semmiképpen nem szabad gátolnia, hogy azok autonóm szervezeti formái kiépüljenek. Ezek az autonómiák – és erről a történelmi tények is szólnak – nem gyengítik sem az államot, sem az *Európai Uniót*, hanem éppen erősítik. Ezek az autonómiák természetesen semmiképpen nem képezhetnek „államot az államon belül”, vagy újabb államot az Unión belül. Jogosítványaik csakis az élet kulturális (vallási, nyelvi, oktatási, szokásrendi) területeire terjedhetnek ki.

Negyedszer. A *jelenlegi államszervezetek* hatalmi jogosítványai fokozatosan megszűnnek, megmaradnak a közrendfenntartó, szolgáltató – igazgatási-rendfenntartó-szociális-egészségügyi és kulturális (oktatási, közművelődési, tudományos) szolgáltató – funkciói. A 19–20. század hatalmi államából a következő évtizedekben fokozatosan szolgáltató állam fog alakulni. A viták máris arról folynak, hogy mely szolgáltatás legyen az államnak kötelessége. Nemzet és állam viszonyáról vitatkozva nem véletlen a vita arról: vajon az államnak mennyire kötelessége a különböző kisebbségek (így nemzeti kisebbség, szociális lemaradottak, egészségileg sérültek stb.) fennmaradásához szükséges többletköltséget átvállalni. Az Uniónak ezzel kapcsolatos állásfoglalásai az elmúlt 15 évben szaporodtak, az Unió mind több kötelességet ró az egyes nemzetállami költségvetésekre kötelezően, de az Uniónak e téren *kötelezettséget kell vállalnia a közös költségvetés terhére is.*

Ötödször. Vagy megőrzi az Unió a területén élő népek nemzeti-szokásrendi sokszínűségét, vagy erőszakkal bevezeti – hasonlóan az USA-hoz – az egynyelvűséget. Egy személy kiképzése a kis anyanyelvi kultúrában több pénzbe kerül,

mint a nagy kultúrában. Különösen a felsőoktatásban. (Ezt megtanulhattuk azoktól, akik az egy államon belül az egy nyelv mellett a „racionalitás”-sal és az alacsonyabb bekerülési költséggel érveltek, érvelnek.) És a soknyelvű európai szervezetek fenntartása – politikában, igazgatásban, kultúrában – *sokkal több pénzbe kerül, mint az egynyelvű területigazgatási szervezet fenntartása.* (Ezt megtanulhattuk a 19–20. századi nemzetállam mellett érvelőktől.) Ha az unió a nyelvi-etnikai sokszínűség megőrzése mellett dönt, akkor több közös költségvetési forrást kell a nyelvi-szokásrendi sokszínűségre költeni, és tisztában kell lennie azzal, hogy mindezek a kiadások csökkentik a technikai-gazdasági ösztönzőkre fordítható kiadásokat. Tehát át kell strukturálni a közös költségvetés – és a nemzetállami költségvetések – preferenciáit is.

Hatodszor. Ha az Unió a soknyelvűség és a nemzeti sokszínűség megőrzése mellett dönt, akkor világos *nemzeti-nyelvi stratégiát kell megfogalmaznia* a következő évtizedekre. Az Uniónak van már közös agrárpolitikája, van már közös pénzügypolitikája, van már – ha nem is működik – közös külpolitikai és katonapolitikai elképzelése és van már az európai természeti értékekre vonatkozó politikai koncepciója. Sőt alakul a közös K+F kutatásfejlesztési politika is. Hiányzik azonban máig a közös kultúrpolitika alapkoncepciójának (oktatás, közművelődés) kialakítása. Ennek részeként kellene helyet kapnia a kontinens kis nyelvi kultúráinak és ezen belül a nemzeti kisebbségekben élő polgárok kulturális jogainak összefoglalása. A kisnemzeti kultúrák – függetlenül attól, hogy a nemzetállamokon belül többségi vagy kisebbségi kultúrák – intézményes megmaradásáról folyó vitákban fel kell használni a 19–20. századi konfliktusok tanulságait, mindenekelőtt az anyanyelvi képzésről folytatott harcok tanulságait. Ha az Unió ugyanis a többnyelvűség megőrzése mellett dönt, akkor a kultúrpolitika részeként határozott nyelvpolitikai és kisebbségpolitikai irányelveket kell kidolgozni. A többnyelvűség esetén az Unió polgárai a már kialakult anyanyelveken fognak beszélni. Az értelmiségi-tisztviselő vezetőrétegnek beszélnie kell a világ lingua francáját (azaz az angolt) és feltehetően valamelyik regionális lingua francát (feltehetően az orosz, a német, a franciát, a spanyolt stb.). Amennyiben az Unió polgárai nem tudnak anyanyelvükön eljutni a legfelső szintű képzési formákhoz (így az egyetemhez), akkor az unió polgárainak egy része már születésekor szociális hátrányba kerül azokkal szemben, akik a regionális vagy még inkább a világ lingua francákba születtek bele.

Következtetések: állam és nemzet jövőjére Kelet-Európában

A nemzeti szállásterületek és az államok határai továbbra sem fedik egymást Kelet-Európában. De nem fedik egymást Nyugat-Európában sem. (A világ más tájain tett kirándulásainkról, például a Távol-Keletről most nem beszélünk.) És Kelet-Európa felszabadulása után az új demokráciákban a régi konfliktusok a felszínre törnek. A kelet-európai államok, mint európai uniós tagállamok viszik magukkal e konfliktusokat az *Európai Unióba*. Ahol, egy egészen más világtényező, az úgy-

nevezett etnikai reneszánsz, a lokális kultúr-képviselő világtendenciája amúgy is felerősíti a nemzeti mozgalmakat. Amelyek a kulturális autonómia különböző formáit követelik maguknak és kapják meg. De Kelet-Európa azon részeivel is az *Európai Unió*nak kell foglalkoznia, amelyek nem tartoznak az Unió területigazgatási keretei közé. (Lásd a jugoszláviai-balkáni problémákat.) Az *Európai Unió*nak – azaz korunk európai értelmiségének – tehát figyelnie kell a térség történelmi tapasztalataira. Kelet-Európában az állam és nemzet viszonyának tanulmányozása bizonyíthatja, hogy az „egy állam–egy nemzet” elv nem az egyetlen elv a területigazgatás szervezésében. A különböző típusú kulturális autonómiák, így az etnikai autonómiák nem gyengítik a felsőbb szintű területigazgatási formákat (így akár az államot, akár az *Európai Unió*t). A nemzeti identitás és a nemzeti anyanyelvű teljes körű oktatás nem egyszerűen „kulturális sokszínűség” kérdése, hanem szociális esélyegyenlőség kérdése, ami már a 19–20. század fordulóján, a modern értelmiség kialakulásának korában is látszott, most pedig az újabb technikai-tudományos forradalom korában a társadalmi demokrácia egyik alapkérdése. Az államoknak fel kell vállalniuk – ahogyan azt eddig kelet-európai állam nem tette meg a 20. század során – minden polgáruk számára az anyanyelvén történő teljes képzés biztosítását. Kelet-Európa történelmének tanulmányozása ugyanakkor arra is rámutat, hogy az államnemzeti szempontok erőltetése és a nemzeti (most a vallásiról nem beszélünk) identitás visszaszorítása mekkora emberanyag-veszteséget hozott a közösség számára, nem beszélve most az erkölcsi-érzelmi sérülésekről. És azt is látni kell: a történelem tanulmányozása nem az emberek egyik csoportjának – így a történészeknek – kedves szórakozása, hanem nagyon is haszonelvű ismeretek felszínre hozása.

Felhasznált irodalom

- A Balkán és Magyarország. Váltás a külpolitikai gondolkodásban? Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 2007. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. I. Rendszerváltozás: piaccgazdaság, társadalom, politika)
- A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak. Rigómezőtől Koszovóig. Történelmi és politológiai előadások. Szerk. Krausz Tamás. Bp. 1999. (Politikatörténelmi Füzetek XIII.)
- Ádám Magda*: The Versailles System and Central Europe. London, 2003. (Variorum Collected Studies)
- Ahmad, Feroz*: Turkey. The Quest for Identity. Oxford, 2003.
- Angi János–Bartha János* *íjf.*–*Bárány Attila–Orosz István–Papp Imre–Pósán László*: Európa a korai középkorban (3–11. század), Európa az érett és kései középkorban (11–15. század), Európa az újkorban (16–18. század). Debrecen, 1997–2007.
- Bade, Klaus J.*: Europa in Bewegung. Migration vom späten 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart. München, 2002.
- Bade, Klaus J.*: Sozialhistorische Migrationsforschung. Hrsg. Michael Bommes–Jochen Oltmer. Göttingen, 2004. (Studien zur Historischen Migrationsforschung [SHM] 13.)
- Berend T. Iván–Ránki György*: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Bp. 1976.

- Berend T. Iván*: Kisiklott történelem. Közép- és Kelet-Európa a hosszú 19. században. Bp. 2003. (História Könyvtár. Monográfiák)
- Bibliographisches Handbuch der ethnischen Gruppen Südosteuropas. I–II. Hgg. Gerhard Seewann–Peter Dippold. München, 1997. (Südosteuropa-Bibliographie. Ergänzungsband 3.)
- Bochner, Stephen–Furnham, Adrian–Ward, Colleen*: The Psychology of Culture Shock. New York–London, 2001.
- Borhidi Attila*: Gaia zöld ruhája. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 2002. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián)
- Breska, Eric von–Brusis, Martin–Giering, Claus–Inotai András–Wohlfeld, Monika*: Kosten, Nutzen und Chancen der Osterweiterung für die Europäische Union. Gütersloh, 1998.
- Castellan, Georges*: History of the Balkans. From Mohammed the Conqueror to Stalin. New York, 1992. (East European Monographs)
- Centralno-Vosztocsnaja Jevropa vo vtoroj polovine XX veka. I–III. Sztanovlenie „realnovo szocializma” 1945–1965, Ot sztabilizácii k krizisu 1966–1989, Transzformacii 90-h godov. I–II. Moszkva, 2000–2002.
- Crosby, Alfred W.*: Ecological imperialism. The biological expansion of Europe, 900–1900. Cambridge, 1986.
- Demokratie und Marktwirtschaft in Osteuropa. Hrsg. Werner Weidenfeld. Gütersloh, 1995.
- Die Auflösung des Habsburgerreiches. Zusammenbruch und Neuorientierung im Donauraum. Hrsg. Richard G. Plaschka–Karlheinz Mack. München, 1970. (Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts 3.)
- Engel Pál–Kosáry Domokos–Szakály Ferenc*: Magyarok Európában. I–III. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1990.
- Europe at the Crossroads. New Walls or a United Europe. Collection of Works. 17. The International Round Table Belgrade April 28–29. 1999. Ed. Slavenko Terzić. Belgrade, 1999.
- Font Márta*: A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században. Bp. 2005.
- Freyer, Hans*: Weltgeschichte Europas. Stuttgart, 1954.
- Glatz Ferenc*: A kisebbségi kérdés Közép-Európában tegnap és ma. História Plusz 1992.
- Glatz Ferenc*: Helyünk Európában. Beszédek, cikkek, jegyzetek 1999–2000. Bp. 2003.
- Glatz Ferenc*: Korunk kulturális körképéről. (Naplójegyzetek, megjegyzések). In: Kultúra. Főszerk. Glatz Ferenc. Szerk. Marosi Ernő–Szabó B. István. Bp. 2006. (Magyar Tudománytár 6.) 19–58.
- Groys, Boris–Heiden, Anne–Weibel, Peter*: Zurück aus der Zukunft. Osteuropäische Kulturen im Zeitalter des Postkommunismus. Frankfurt a. M., 2005.
- Hámor Géza*: Geológiai viszonyok és talajok. In: Föld, víz, levegő. Főszerk. Glatz Ferenc. Szerk. Mészáros Ernő–Schweitzer Ferenc. Bp. 2002. (Magyar Tudománytár 1.) 21–121.
- Haraszti György*: Két világ határán. Magyar zsidó történelem. Bp. 1999.
- History of Romania. Compendium. Ed. Ioan-Aurel Pop–Ioan Bolovan. Cluj-Napoca, 2005.
- Hösch, Edgar*: Geschichte der Balkanländer. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart. München, 2002.
- Illés Iván*: Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Bp.–Pécs, 2002.

- Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és 20. században. Szerk. Romsics Ignác. Bp. 1997.
- Janković, Branimir M.*: The Balkans in International Relations. New York, 1988.
- Johnson, Lonnie R.*: Central Europe. Enemies, Neighbors, Friends. Oxford–New York, 1996.
- Juhász József*: A délszláv háborúk. Bp. 1997.
- Kaser, Karl*: Südosteuropäische Geschichte und Geisteswissenschaft. Wien, 2002. (2., völlig neu bearbeitete und aktualisierte Auflage.)
- Kelet-Közép-Európa: Honnan – hová? Szerk. Ehrlich Éva–Révész Gábor–Tamási Péter. Bp. 1994.
- Kiss Gy. Csaba*: Közép-Európa, nemzetek, kisebbségek. Bp. 1993.
- Kiss Éva*: Az Európai Unió társadalomföldrajza. Bp. 2003.
- Kováč, Dušan*: Szlovákia története. Pozsony, 2001.
- Krestić, Vasilije*: History of the Serbs in Croatia and Slavonia 1848–1914. Belgrade, 1997.
- Kristó Gyula*: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Bp. 2003.
- Küster, Hansjörg*: Geschichte der Landschaft in Mitteleuropa. Von der Eiszeit bis zur Gegenwart. München, 1995.
- Lexikon zur Geschichte Südosteuropas. Hrsg. Edgar Hösch–Karl Nehring–Holm Sundhausen. Stuttgart, 2004.
- Maçzyńska, Magdalena*: Die Völkerwanderung. Geschichte einer ruhelosen Epoche. Düsseldorf, 2004.
- Magyarok a Kárpát-medencében. Összeáll., szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1988.
- Multikulturalizmus. Szerk. Feischmidt Margit. Bp. 1997.
- Nationale Frage und Vertreibung in der Tschechoslowakei und Ungarn 1938–1948. Hrsg. Richard G. Plaschka–Horst Haselsteiner–Arnold Suppan–Anna M. Drabek. Wien, 1997. (Zentraleuropa-Studien 3.)
- Nemzeti alkotmányok az Európai Unióban. Szerk. Trócsányi László–Badó Attila. Bp. 2005.
- Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában. Szerk. Kiss J. László. Bp. 2003.
- Niederhauser Emil*: Kelet-Európa története. Bp. 2001. (História Könyvtár)
- Norman, Davies*: Európa története. Bp. 2002.
- Norman, Davies*: Lengyelország története. Bp. 2006.
- Oltmer, Jochen–Schubert, Michael*: Migration und Integration in Europa seit der frühen Neuzeit. Eine Bibliographie zur Historischen Migrationsforschung. Osnabrück, 2005.
- Palotás Emil*: Kelet-Európa története a 20. század első felében. Bp. 2003.
- Parzinger, Hermann*: Die frühen Völker Eurasiens. Von Neolithikum bis zum Mittelalter. München, 2006.
- People and Nature in Historical Perspective. Ed. József Laszlovszky–Péter Szabó. Bp. 2003.
- Rác Lajos*: Magyarország éghajlattörténete. Szeged, 2001.
- Readings in Ethnic Psychology. Ed. Pamela Balls. New York–London, 1998.
- Romsics Ignác*: Nemzet, nemzetiség és állam. Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Bp. 1998.
- Schulze, Hagen*: Staat und Nation in der europäischen Geschichte. München, 1998.
- Schwimmer, Walter*: The European Dream. London–New York, 2004.

- Seibt, Ferdinand*: Die Begründung Europas. Frankfurt a. M., 2002.
- Spinei, Victor*: The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century. Cluj-Napoca, 2003.
- Stadtmüller, Georg*: Geschichtliche Ostkunde. München–Stuttgart, 1963.
- Szokolay Katalin*: Lengyelország története. Bp. 2006.
- Tilly, Charles*: The Formation of National States in Western Europe. Princeton, 1975.
- Vadász Elemér*: Magyarország földtana. Bp. 1960.
- Wandycz, Piotr S.*: The Price of Freedom. A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present. New York, 1993.
- Zöllner, Erich*: Ausztria története. Bp. 1998.

FERENC GLATZ

STATE AND NATION IN EASTERN EUROPE ON THE PUBLIC USE OF HISTORIOGRAPHY

The study presents four theses on the past and present of the relationship between state and nation in the Eastern European region. (Meaning the territory between German settlement areas and the Urals.) *First thesis*: ethnically the most diverse population of the continent has been living in Eastern Europe in the past 1000 years. The author takes account of the natural-historical and geographical, as well as the political-economic reasons of this diversity. *Second thesis*: the ethnic-national settlement areas have never coincided with the administrative (state) borders. The paper points out that this is the reason why two supranational monarchies, the Habsburg Empire and the Ottoman-Turkish Empire were able to subsist for centuries in the modern age history of the region. The multiethnic state was based on diverse – ethnic-religious – autonomies. *Third thesis*: Between 1920 and 1992 several attempts were made to align national settlement areas and administrative (state) borders. The author takes account of these attempts: the Versailles peace system (1920), the age of territorial revisions (1938–1942), the Paris peace system (1947), the Soviet “solution” (1949–1990) and the age of the renaissance of small states. All these attempts proved to be unsuccessful. Moreover, the constant state wars and internal political conflicts emerging as a result of these attempts devastated the economic and cultural effectiveness of the region’s nations. *Fourth thesis*: it shall be decided in the European Union, whether the Union, apart from the individual identity of citizens, is in favour of national identities and cultural diversity. The author’s conclusion is that we have to build a European Union that works as the union of citizens (*Bürger*), but eliminates the one-sided identity of belonging merely to a state (*Staatsbürgerschaft*) and promotes the institutional development of various other identities – ethnic, religious etc. The autonomies kept alive for these identities, i.e. cross-border religious and ethnic autonomies, stabilize the economic performance of the region, promote the political-social consolidation and maintain the cultural diversity of the European continent, and consequently that of the Eastern part of Europe. The Union, rightly, protects the biodiversity of the region from public funds. But it has not drawn the conclusion yet that the cultural diversity of the region should also be protected. The tools to achieve this aim are: an autonomist minority policy, the promotion of the language and customs of small nations – likewise from public funds.